

Мовчан Д. В., к. філол. н., доц.
Сумський державний університет, м. Суми

ЗВ'ЯЗОК АНТОНІМІЇ З ІНШИМИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИМИ КАТЕГОРІЯМИ

У статті доводиться думка про те, що антонімічні слова функціонують у мові не ізольовано, а є складовою частиною загальної схеми тематичної класифікації лексики, вступаючи в тісні зв'язки з представниками синонімічних та полісемантичних угруповань. Доказом цього положення є існування у мові антонімо-синонімічних блоків та парадигм значень антонімічних слів-полісемантів. Цей факт слугує розумінню антонімії лексичних одиниць не лише як співвідношення між членами дихотомічних рядів, що протиставляються, а й певною мірою розширює межі закритих бінарних структур, в які традиційно прийнято заключати антонімічні зв'язки. Установлено, що антонімічні відношення можуть пов'язувати не тільки два протичлена попарно, але й об'єднувати по декілька одиниць в одну структуру-багаточлен.

Ключові слова: антоніми, системність, синонімо-антонімічна парадигма, антонім-полісемант.

Постановка проблеми. Предмети та явища навколишнього світу пов'язані одне з одним складними взаємовідношеннями. Ці складні, різноманітні об'єктивні зв'язки у зовнішньому світі відображаються у людській свідомості та проєктуються на лексичну систему мови, розподіляючи її на взаємопов'язані лексичні блоки.

Відношення між елементами у межах лексичної системи мови скоординовуються своїми власними внутрішньомовними законами, породженими конкретними умовами розвитку та функціонування мови [Домброван 2014]. Обидві системи зв'язків — внутрішньомовна та позамовна, — нашаровуючись одна на одну, взаємодіючи одна з одною, створюють у результаті складну сітку парадигматичних відношень між окремими словами та цілими угрупованнями слів.

Антонімія в сучасній лінгвістиці розглядається як категорія протилежності слів за змістом (Л. Введенська, В. Завьялова, Л. Новіков,

Є. Міллер, Chr. Agricola, E. Agricola, Th. Schippan), а для антонімічних відношень характерними є семантична відмінність, семантична розрізненість та несумісність (М. Нікітін, D. Cruse, W. Müller, P. R. Lutzeier, Chr. Römer, B. Matzke).

Як відомо, у традиційному визначенні антонімів на перший план висувається ознака семантичної протилежності. Але є й інша суттєва ознака, якою антонімія відрізняється від інших семантичних явищ: на відміну від полісемії, синонімії та омонімії вона не вкладається в схеми смислових відношень, побудованих на основі «асиметричного дуалізму мовних знаків», [Карцевский 1965], який, як відомо, полягає у тенденції мовного знака до розширення плану вираження (синонімія) або плану змісту (омонімія, полісемія).

Ще одна характерна особливість антонімії — це її позамовна природа. На відміну від синонімів та омонімів, існування яких передбачене функціями мови, антоніми детерміновані «структурою... реальної дійсності, яка підлягає закону єдності протилежностей, що в свою чергу визначає характер людського мислення, яке пізнає цю дійсність» [Кузнецова 1984, с. 54].

Факт незліченності одиниць мовної системи, необмежені можливості комбінування слів, складність і неоднорідність типів словесного зв'язку у системі мови та у мовленні, позамовна детермінованість слів і т. д., зумовлює можливість взаємодії антонімів із членами інших лексико-семантичних угруповань, що знаходить відображення у формі так званих синонімо-антонімічних парадигм та парадигм значень антонімічних слів-полісемантів.

Метою статті є послідовне зіставлення плану вираження та плану змісту антонімів із мовними одиницями інших лексико-семантичних угруповань, що має сприяти більш глибокому аналізу та розкриттю суті й специфічних характеристик вище згаданих мовних категорій.

Актуальність цієї наукової розвідки визначається загальною спрямованістю сучасних лінгвістичних досліджень на комплексне вивчення семантичних відношень у межах парадигматики та синтагматики, а також потребою заповнити певні лакуни, які існують у вивченні лінгвістичного явища антонімії та антонімів-іменників сучасної німецької мови зокрема.

Як відомо, полісемія як здатність лексичної одиниці мати не одне, а кілька значень, породжує складну та багатоаспектну проблему смислової структури слова, під якою розуміють не просту сукуп-

ність значень та вживань слова, а певну систему взаємопов'язаних елементів.

Для того, щоб адекватно описати тип зв'язку антонімії з полісемією, слід наголосити на тому, що діапазон дії полісемії значно ширший, а це означає, що антонімія залежить від полісемії, детермінується нею; полісемія в свою чергу обтяжує механізм формування антонімічних відношень, іншими словами, завжди ускладнює прямолінійне протиставлення слів [Будагов 2000]. Гарантія існування у системі мови кореляції між вище згаданими категоріями доводиться тим, що слова багатозначної природи вступають в антонімічні зв'язки лише в окремих своїх значеннях.

Як відомо, значення полісемічного слова підрозділяють на основні та другорядні, прямі та переносні, вільні та фразеологічно зв'язані. Між згаданими типами значень існує певна кореляція, а саме: основне значення найчастіше за все є прямим, стилістично нейтральним та незв'язаним (вільним), в той час як другорядні значення зазвичай виявляються переносними, стилістично забарвленими та фразеологічно зв'язаними [Левицкий 1989].

Основне значення становить доміную, ядерний компонент семантики полісемічного слова, оскільки воно не є похідним, є найчастотнішим серед решти значень і, як правило, виступає джерелом, базою для розвитку інших типів значень. Периферія семантем багатозначних слів об'єднує у свою чергу усі ті похідні семантики, категоріально-лексичні семантики яких не співпадають з категоріально-лексичною семантою основного значення.

Як ядерні, так і периферійні семантики, які виділяються у семанті багатозначного слова, вводять його в різноманітні відношення з іншими лексичними одиницями. У результаті одне й те саме слово (семантика) різними своїми ЛСВ (семантами) може входити до складу різних лексичних угруповань, наприклад, в різні лексико-семантичні групи, різні синонімічні та антонімічні ряди і т. п.

Аналіз антонімічного фонду німецької мови довів, що значна частина лексем німецької мови, здатних вступати в антонімічні відношення — багатозначні. При цьому, навіть якщо полісемічне слово входить до складу декількох антонімічних рядів, то «всі вони прості та завжди двочленні» [Степанов 2020, с. 29].

Це пояснюється тим, що антонімія, будучи порівняно простим явищем у лексиці, «завжди спирається лише на одне сигніфікативне

значення» [Степанов 2020, с. 29]. При цьому антонімічні відношення можуть з'являтися як на рівні основного значення, так і на рівні решти значень слова-полісеманта. Продемонструвати це можна таким чином (див. Табл. 1):

Таблиця 1

Антонімічні зв'язки слова-полісеманта

Слово-полісемант	Значення ЛСВ слова	Антоніми
Kälte	1. «Fehlen von Wärme» 2. «Gefühlsarmut, Empfindungslosigkeit» 3. «Gleichgültigkeit»	Hitze, Glut, Wärme, Wärme, Temperament, Leidenschaft, Begeisterung, Herzlichkeit, Rührung

Як бачимо, між семантичною структурою іменника 'Kälte' та сіткою антонімічних опозицій до нього прямої відповідності немає. Виявляється, що слова мають більшу кількість антонімів, ніж відповідне число значень. Це є свідченням того, що деяким семемам одного слова протистоять два і більше синонімічних антоніми.

Аналіз компонентного складу синонімічних та несинонімічних слів у наведених вище антонімічних опозиціях демонструє наявність в їх семантичній структурі спільної семи «висока температура». В окремих семемах (Hitze, Glut, Wärme) вона носить ядерний характер і протиставляється ядерній семі «низька температура» семемами 'Kälte' зі значенням «Fehlen an Wärme» (1). В інших випадках (2, 3) сема «висока температура» знаходиться на периферії семантичної структури слова, проте їх взаємодія в опозиції із семою «низька температура» семемами 'Kälte' зі значенням «Gefühlsarmut, Empfindungslosigkeit; Gleichgültigkeit» сприяє виникненню явища антонімічності.

Зі сказаного вище випливає, що антонімічність багатозначних слів можна констатувати виключно в рамках якоїсь однієї семемами. Визначити такі рамки можна різними способами:

– обмеженням радіусу дії антонімічних одиниць третім спільним поняттям, під яке підводяться два антоніми. Так, 'Basis' та 'Überbau' будуть антонімами, оскільки виражають протилежні філософські поняття, але для вираження протилежності математичних понять

буде вживатися інша антонімічна пара: ‘die Basis — der Exponent (die Hochzahl)’. Слово ‘Hochdeutsch’ зі значенням «верхньонімецький діалект» утворює антонімічну опозицію з ‘Niederdeutsch’ («нижньонімецький діалект»). Проте антонімічність значень «літературна німецька мова» та «просторіччя, діалект» експлікується лексемами ‘Hochdeutsch’ та ‘Umgangssprache (Mundart)’;

– встановленням антонімічності багатозначних слів через контекстний вказівний мінімум. Лексичний вказівний мінімум представляє собою слово, або комплекс слів, з якими можуть однаково успішно сполучатися два слова в межах окремої антонімічної опозиції. Наприклад, ‘Schärfe’ буде антонімом до слова ‘Stumpfheit’ в рамках таких словосполучень, як: ‘Schärfe/ Stumpfheit der Kante, des Messers, der Zacke, der Zähne, des Werkzeugs’. Антонімічну опозицію з ‘Undeutlichkeit’ іменник ‘Schärfe’ утворює в рамках сполучень із лексемами ‘Fotografie, Kurve, Umriss’. Можлива антонімічність слів ‘Schärfe’ та ‘Schwäche’, але в тому випадку, якщо вони будуть вживатися зі словами ‘Augen, Gedächtnis, Gehör, Verstand’ та ін. Ідентифікаторами антонімічності багатозначних слів можуть бути й окремі компоненти у складі композитів: ‘die Rede-, Gewissen-, Versammlungs-, Handlungs-, Handelsfreiheit’ — ‘die Rede-, Gewissen-, Versammlungs-, Handlungs-, Handelsunfreiheit’. Синтагматична реалізація антонімічних парадигматичних зв’язків сприяє виявленню семантичної близькості антонімів, що взаємодоповнююся у ході опису протилежних ситуацій;

– розмежуванням прямого та переносного значення слова. Полісемантичне слово ‘Kopf’ здатне утворювати такі антонімічні пари: ‘der Kopf — der Fuß’ (голова — нога); ‘der Kopf — der Schwanz’ («голова» — «хвіст» у черги, потяга); ‘der Kopf — der Bauch’ (розум — інтуїція); ‘der Kopf — die Zahl’ («орел» — «решка»). Адекватне сприйняття смислового наповнення таких антонімічних опозицій та правильний підбір антоніма до кожного з ЛСВ слова ‘Kopf’ буде залежати від того, у прямому чи переносному значенні вживається слово і які саме імплікаційні (метонімічні) та асимілятивні (метафоричні) зв’язки між поняттями ведуть до утворення таких антонімічних пар.

Іноді для більш чіткого розмежування значень антоніма-полісеманта може застосовуватися аналіз ситуативного (позамовного) контексту: (час, місце спілкування, учасники комунікативного акту, тощо). Таким чином, добираючи антонім до багатозначного слова

варто мати на увазі, що: 1) у системі значень багатозначного слова антонімічними є лише деякі значення (ЛСВ); 2) в одного ЛСВ може бути більше, аніж один антонім; 3) антонімічність як особлива додаткова характеристика значення впливає на всю семантичну структуру багатозначного слова; 4) пряме значення багатозначного слова-антоніма є вихідною точкою всієї системи антонімічних значень такого слова.

Якщо полісемія розкриває співвідношення різних значень у межах одного слова, то синоніми свідчать про можливість мовних засобів різного звучання передавати одне й те саме поняття.

Як відомо, дві сторони мовного знака — форма та зміст — можуть варіюватися у складі лексичної одиниці автономно, не викликаючи змін у протилежному плані. Приміром, семантичне варіювання багатозначних слів відбувається при незмінності лексем, що маніфестують їх різні ЛСВ. При синонімії ролі інваріанта та варіанта розподіляються протилежним чином: інваріантним виступає певне значення, семема, одиниця плану змісту, а варіантами — лексеми, які здатні виражати це значення.

Більшість вчених наголошує на тому, що синонімія та антонімія існують у мові як два тісно пов'язаних між собою явища. Доказом цьому можуть служити синонімо-антонімічні словники, наявність яких зафіксована як у вітчизняній, так і в зарубіжній лексикографічній практиці.

Антонімічні відношення мають схожість із синонімічними в тому, що як одні, так і інші представляють собою варіанти одного й того самого явища — семантико-смилових сходжень та розходжень [Іщенко 2010, с. 4]. Очевидно, що шкалу семантико-смилових сходжень та розходжень можна зобразити як таку, що на одному полюсі містить синонімію, а на іншому — антонімію, посередині ж будуть знаходитися так звані «антонімічні синоніми». Інколи неможливо встановити, які ознаки (виключаючи деякий семантичний інваріант, спільний і для синонімів, і для антонімів) переважають у парі слів. Прикладом можуть служити слова на зразок 'das Gehen — das Laufen', які дефінуються як синоніми в одному і як антоніми в іншому випадку.

Якщо систематизувати накопичений науковий матеріал, який стосується взаємозв'язку антонімії та синонімії, то спільні риси антонімів та синонімів зводяться до того, що вони: 1) є словами різного звучання; 2) належать до тієї самої частини мови; 3) входять до однієї лексико-семантичної групи; 4) вступають в антонімічні та синонімічні

відношення в окремих значеннях; 5) утворюють мікроструктури, які мають назву синонімічних та антонімічних рядів.

Синонімія лексичних одиниць — явище більш широке, антонімія — більш вузьке. Синоніми характеризуються відносно один до одного наявністю певного додаткового відтінку значення, що служить для позначення окремої ознаки поняття. Оскільки таких ознак може бути декілька, то й синонімічні ряди включають у себе переважно декілька членів. Антонім же заперечує позначувану членом антонімічного ряду ознаку поняття, а отже, антонімічний ряд складається, як правило, із двох слів.

Синонімічний ряд має характер відкритої структури і виглядає як низка послідовно розташованих одиниць, де головний член із більш загальним значенням підпорядковує собі усі інші слова з більш вузькими, спеціалізованими значеннями. Антонімічний ряд інтерпретується швидше як замкнута бінарна структура, обидві складові частини якої поєднують диференційні ознаки того ж поняття, а відтак є рівнозначними сторонами єдиного цілого.

Взаємодія членів синонімічних та антонімічних рядів спричиняє функціонування у мові особливих лексико-семантичних груп, так званих синонімо-антонімічних парадигм. Синонімо-антонімічна парадигма складається із двох рядів синонімів, між членами яких існують відношення антонімічності: ‘der Beginn, der Anfang — die Beendigung, das Ende, der Schluß’; ‘der Erfolg, das Gelingen — der Mißerfolg, die Niederlage, der Fehlschlag, das Fiasko’. Як правило, однією із необхідних умов виникнення кореляційних відношень між словами — протилежними та близькими за значенням, тобто між антонімами та синонімами, — є вказівка на якісну ознаку в складі їх семантики, яка змінюється у бік наростання чи спадання. Наприклад: (+) ‘die Riesigkeit, die Grösse — die Kleinigkeit, die Winzigkeit’ (–). Протилежність значень таких антонімів усвідомлюється як у контексті, навіть якщо вона не сигналізується ніякими синтаксичними засобами, так і поза ним.

Антонімічні зв’язки у рамках синонімо-антонімічної парадигми демонструють якісно неоднорідний характер, відрізняються силою вияву відношень протилежності та частотою практичної реалізації. Аналіз проявів антонімічності між членами дихотомічних синонімічних рядів, дозволяє виділити такі їх типи: радіальний, лінійний та перехресно-радіальний.

Радіальним називається такий тип зв'язку, коли слова того самого синонімічного ряду утворюють антонімічні пари з кожним словом іншого ряду. Так, якщо перший ряд синонімів ('die Angst, die Feigkeit, der Wankelmut') умовно позначити буквами А, Б, В, а другий ряд ('der Mut, die Tapferkeit, die Kühnheit') — буквами А1, Б1, В1, то радіальний зв'язок буде виглядати таким чином: А — А1, Б1, В1, Б — А1, Б1, В1, В — А1, Б1, В1. Між словами таких синонімічних рядів, як правило, не виявляється суттєвих відмінностей у значеннях, експресивно-емоційній оцінці та стилістичній забарвленості.

Лінійний зв'язок характеризується тим, що кожний член одного синонімічного ряду ('die Lustigkeit, die Heiterkeit, die Fröhlichkeit') вибірково тяжіє тільки до одного антоніма іншого синонімічного ряду ('die Unlustigkeit, die Unheiterkeit, die Unfröhlichkeit'): А — А1, Б — Б1, В — В1. Такий тип зв'язку спостерігається найчастіше тоді, коли члени антонімічних опозицій є однокореновими лексемами. Утворюються пари антонімів: 'die Lustigkeit — die Unlustigkeit', 'die Heiterkeit — die Unheiterkeit', 'die Fröhlichkeit — die Unfröhlichkeit'.

У ряді випадків між словами двох протилежних синонімічних рядів можуть бути зафіксовані як радіальні, так і лінійні відношення, що дає підставу говорити про комбінований тип зв'язку.

Основою для протиставлення, яка дає можливість розвивати контакти між членами синонімо-антонімічних груп, виступає наявність інтегральних ознак між синонімами та антонімами і диференційних семантичних ознак, число яких мінімальне в синонімічних, та максимальне в антонімічних лексичних одиниць. Синоніми як номінативні одиниці позначають різні ознаки того ж поняття, а антонімічні пари базуються на протиставленні понять з урахуванням їх різноманітних ознак.

Кількісний показник утворення тих чи інших антонімічних пар із числа членів синонімічних рядів залежить, по-перше, від об'єму синонімічних рядів, що зіставляються; по-друге, від характеру смислових відмінностей слів кожного ряду; по-третє, від емоційно-оцінювальної та стилістичної характеристики членів рядів; і, нарешті, від дистрибуції слів із співвідносно протилежними значеннями. Так, наприклад, протилежне значення іменників 'die Klarheit, die Bestimmtheit, die Gewissheit' виражають слова 'die Unklarheit, die Undeutlichkeit, die Unverständlichkeit, die Nebelhaftigkeit, die Dunkelheit, die Sonderbarkeit, die Vagheit, die Mehrdeutigkeit, die Zweideutigkeit,

die Mißverständlichkeit, die Schwerverständlichkeit'. Беззаперечним антонімом до 'Klarheit' з усіх членів протилежного синонімічного ряду буде слово 'Unklarheit'. Решта слів також утворює антонімічні опозиції як з 'Klarheit', так і з іншими одиницями цього ряду. Проте такі опозиції можуть відрізнятися специфічною стилістичною забарвленістю, синтагматичними зв'язками, широтою сфери вживання у мовленні та ін.

Висновки. Розуміння антонімії лексичних одиниць як співвідношення між членами дихотомічних синонімічних рядів, що протиставляються (за умови їх спільної потенційної сполучуваності), певною мірою розширює межі тих закритих бінарних структур, в які традиційно прийнято заключати антонімічні зв'язки. Антонімічні відношення можуть пов'язувати не тільки два протичлена попарно, але й об'єднувати по декілька одиниць в одну структуру-багаточлен. Таке розуміння антонімії, в свою чергу, передбачає, що характер та сила антонімічної кореляції будуть різними між окремими членами синонімо-антонімічних парадигм. Можливість антонімічного протиставлення однієї лексеми цілій синонімічній групі або антонімічного протиставлення двох синонімічних груп створює своєрідну асиметрію системи антонімів у цілому, і є, таким чином, свідченням існування живих та змінних зв'язків усередині лексичної системи мови, які виявляються у парадигматиці.

Подальші наукові розвідки передбачають перенесення акцентів дослідження антонімії у сферу когнітивної лінгвістики. Перспективним вбачається дослідження проблеми категоризації та концептуалізації світу антонімами з позицій когнітивного підходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Будагов Р. А.* История слов в истории общества. М. : Добросвет-2000, 2004. 256 с.
2. *Домброван Т. И.* Лингвосинергетика : Язык как синергетическая система. Saarbrücken : Lambert Academic Publishing, 2014. 308 p.
3. *Ищенко Н. Г.* Системність у лексиці. *Наукові записки*. Вип. 89 (3), сер. «Філологічні науки» (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ, 2010. С. 3–6.
4. *Карцевский С. О.* Об асимметричном дуализме лингвистического знака. *История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях*. М. : Просвещение, 1965. С. 86–90.

5. Кузнецова Э. В. Глагольная антонимия как проявление системных отношений в лексике. Проблемы глагольной семантики. Свердловск : Изд-во Уральского гос. ун-та, 1984. С. 50–56.

6. Левицкий В. В. Экспериментальные методы в семасиологии. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. 192 с.

7. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. М. : Ленанд, 2020. 272 с.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2020 р.

*Movchan D. V., PhD., Associate Professor
Sumy State University*

CORRELATION BETWEEN ANTONYMS AND OTHER LEXICAL AND SEMANTIC CATEGORIES

The article argues that antonymous words are not isolated in the language but are part of the general scheme of thematic classification of the vocabulary, entering into close ties with representatives of synonymous and polysemantic groups. Proof of this position is the availability of antonymous-synonymous blocks and paradigms of meanings of antonymous words-polysemants in the language. This fact serves to understand the antonymy of lexical as a relationship between members of opposing dichotomous series, as well as expands the boundaries of closed binary structures, which are traditionally used to make antonymous connections. Antonymous relations are established to connect two opposites in pairs, as well as to combine several units into one polynomial structure. Words are found to have more antonyms than the corresponding number of meanings. This proves that some semes of one word are opposed by two or more synonymous antonyms. From the above-mentioned, it follows that the antonyms of polysemous words can be stated only within one family. Such a framework can be defined by limiting the range of antonymous units to a third common concept, under which two antonyms are summed up; establishing the antonyms of polysemous words through the contextual indicative minimum; distinguishing between the direct and figurative meaning of the word. The antonymous connections within the framework of the synonymous-antonymous paradigm are established to demonstrate a qualitatively heterogeneous character; differ in the strength of the manifestation of the relations of opposites and the frequency of practical implementation. The analysis of the manifestations of

antonyms between the members of the dichotomous synonymous series allows distinguishing the following types: radial, linear, and cross radial. It is proved that the quantitative indicator of the formation of certain antonymous pairs from among the members of synonymous series depends on the volume of the synonymous series being compared, from the nature of semantic differences of the words of each series, from the emotional, evaluative, and stylistic characteristics of the members of the series, and the distribution of the words with relatively opposite meanings.

Keywords: *antonyms, systematics, synonym-antonym paradigm, antonymous-polysemant.*

REFERENCES

1. *Budagov, R. A. (2004). Istoriya slov v istorii obshchestva. Moskva : Dobrosvet-2000, 256 s. [In Russian].*
2. *Dombrovan, T. I. (2014). Lingvosinergetika: Yasyk kak sinergeticheskaya sistema. Saarbrücken : Lambert Academic Publishing, 308 p. [In Russian].*
3. *Ishchenko, N. H. (2010). Systemnist u leksytsi. Naukovi zapysky. Vyp. 89 (3), ser. «Filolohichni nauky» (movoznavstvo). Kirovohrad : RVV KDPU, S. 3–6. [In Ukrainian].*
4. *Kartsevskiy, S. A. (1965). Ob asimmetrichnom dualizme lingvisticheskogo znaka. Istoriya yazykoznaniya XIX-XX vekov v ocherkakh I isvlecheniyakh. Moskva : Prosveshcheniye, S. 86–90. [In Russian].*
5. *Kuznetsova, E. V. (1984). Glagolnaya antonimiya kak proyavleniye sistemnykh otnosheniy v leksike. Problemy glagolnoy semantiki. Sverdlovsk : Izd-vo Uralkogo gos. un-ta, S. 50–56. [In Russian].*
6. *Levitskiy, V. V. (1989). Eksperimentalnyye metody v semasiologii. Voronezh : Izd-vo Voronezhskogo un-ta, 192 s. [In Russian].*
7. *Stepanov, Yu. (2020). Osnovy obshchego yazykoznaniya. Moskva : Lanand, 272 s. [In Russian].*